

VOOR LEERHUIS & LITURGIE

EEN NIEUW BEGIN

Huub Oosterhuis

1.

Als parabellen worden ze gelezen en naverteld in deze diensten: de grote bijbelse verhalen over uittocht en goed wijd land, over koningschap en vadermoord, over verloren land, deportatie, ballingschap én terugkeer uit ballingschap, nieuw begin, wederopbouw - als parabellen: beelden waarin we onszelf herkennen: zijn wij ook zulke mensen? ja wij zijn ook zulke mensen: Kaïn en Abel, Abraham - ga jij! - Izaäk, Jakob en Esau, Jozef en zijn broeders, de kinderen van Israël, zuchten, schreeuwend in hun diensthuis - het is allemaal wij en hier nu deze wereld, tot op vandaag.

2.

Of ze 'echt gebeurd' zijn, Abraham, Izaäk, Jakob - Mozes die 'ons' uit Egypte voerde; en, veel later in het verhaal, David en Salomo, met hun koninkrijk, met hun stad Jeruzalem, met hun tempel, daar kom je niet achter. De archeologen die alles afgraven wat maar af te graven valt, hebben er geen bewijzen voor gevonden. Die tempel zou met heel Jeruzalem verwoest zijn in 586 door Nebukadnezar. De elite van het volk Israël zou gedeporteerd zijn naar Babel, de streek van Eufraat en Tigris, het huidige Irak. Van die verwoesting is geen spoor, geen scherf gevonden. Van alles wat in die bijbelse verhalen verteld wordt, en wel zó dat er een geschiedenis zichtbaar wordt, een voortgang van gebeurtenissen, een samenhang van oorzaken en gevolgen, van Abraham tot de verwoesting van de tempel, is niets terug te vinden in de kronieken van de wereldgeschiedenis.

Maar in het boek Ezra en in het boek Nehemia, in die laatste twee hoofdstukken van het chronologische bijbelverhaal, schijnt de geschiedenis van Israël even te kloppen met de wereldgeschiedenis, en is het bijbelverhaal in grote lijnen historisch feitelijk echt gebeurd.

Wij weten uit de kronieken van de wereldgeschiedenis dat in het jaar 538 voor onze jaartelling een zekere Cyrus koning werd van het Perzische rijk dat het Babylonisch-Assyrische wereldrijk van Nebukadnezar opvolgde. Met deze Cyrus opent het bijbelse boek Ezra. Hij heet op zijn Hebreeuws 'Choreesj', het Nederlands maakt daar Kores van - Cyrus! Ik lees het voor:

In het eerste regeringsjaar van Kores, de koning van Perzië, verlichtte JHWH de geest van Kores, de koning van Perzië, om het woord van JHWH in vervulling te doen gaan. Kores liet zijn boodschap, mondeling en per brief, uitgaan over zijn hele koninkrijk, met de volgende woorden: 'Zo spreekt Kores, de koning van Perzië: JHWH, de God van de hemel, heeft mij alle koninkrijken van de aarde geschonken. Hij heeft mij opgedragen een huis voor hem te bouwen in Jeruzalem, in Juda. Laten al degenen onder u die tot zijn volk behoren - moge zijn God hem bijstaan - onder zijn hoede optrekken naar Jeruzalem in Juda en een huis bouwen ter ere van JHWH, de God van Israël, de God die in Jeruzalem woont.'

Gedeporteerde groepen de vrijheid geven om uit hun ballingschap terug te keren naar hun geboortegrond, dat behoorde tot de politiek van het Perzische rijk. 'Het Edict van Cyrus' wordt dit genoemd in de kronieken van de geschiedenis.

3.

Veel ballingen uit Juda hebben het in Babel zo redelijk goed dat het hachelijke avontuur van de terugtocht, naar een verpauperd land, een vervallen Jeruzalem, hen niet aantrekt. Waarom zouden ze? Zoals de meeste Surinamers in Nederland ook niet teruggaan naar Suriname.

Maar er zijn er 'wier geest door God gewekt is om te gaan', zo staat er in het boek Ezra (1:5). Hoeveel? Een minderheid, een rest. Maar die gaan dan ook, lachend en juichend - 'Als God ons thuisbrengt uit onze ballingschap, dat zal een droom zijn.' Het is zo'n vier maanden lopen, maar als je een visioen van nieuw begin in je kop

Geachte abonnees,

Wij zijn u zeer dankbaar voor het geduld waarmee u deze aflevering van de Maandbrief heeft verbeid. Het laatste nummer (4) ontving u in juni, het volgende (7) verschijnt in oktober.

INHOUD

EEN NIEUW BEGIN

Bij Nehemia 8
Toespraak in de Amsterdamse Studenteneklesia, 15 september 2003
Huub Oosterhuis

DE RITUALISERING VAN DE LITURGIE

Aantekeningen bij de geschiedenis van de (westerse) liturgie
Liturgie als dienst der verzoening; haar joodse oorsprong; *from freedom to formula*;
ritualisering en vernieuwingspogingen
Kees Kok

SCHEURKALENDER VAN DE BIJBEL

2003
Met teksten van *Huub Oosterhuis*.
Een voorpublicatie

HANDELINGEN DER APOSTELEN

Een jaargang prediking in de Amsterdamse Studenteneklesia. Een inleiding; agenda van toespraken in de Amsterdamse Studenteneklesia
Alex van Heusden

GROTER DAN ONS HART

Een studiedag (12 oktober) over de liedteksten van *Huub Oosterhuis*, naar aanleiding van diens erepromotie op 18 oktober

WESTFRIESE EKKLESIA 2002-2003

Agenda voor het nieuwe seizoen

DAT WIJ LEVEN

Een nieuwe partituur van Tom Löwenthal

LITURGISCHE LIEDDAG 19 OKTOBER

In de Dominicuskerk te Amsterdam:
Nieuwe liederen ingestudeerd
Een bundel aangeboden aan *Huub Oosterhuis* en

Twee uitvoeringen van het Lied van de aarde

(zie achterkant van deze Maandbrief)

COLOFON

MAANDBRIEF VOOR LEERHUIS EN LITURGIE

ISSN 1385 0326

Uitgave van de Stichting Leerhuis & Liturgie (sinds 1980)

Eindredactie: Kees Kok

Redactie en administratieadres:

Postbus 17268, 1001 JG Amsterdam

tel: (020) 6256940

leerhuis@leerhuisenliturgie.nl

www.leerhuisenliturgie.nl

Abonnementprijs: € 20,04 per jaar;

Europa € 27,30;

hebt, is dat te doen. En: er waren honderdachtentwintig zangers en zangeressen bij, zo vermelden allerlei namenlijsten in het boek Ezra, 'Wij zullen zingen, lachen, gelukkig zijn – een mens gaat zijn weg en zaait onder tranen, zingende keert hij terug met zijn schoven'.

Na vier maanden dus komen ze aan - en daar staan ze, aan de voet van de Zionsberg. Laat het niet weer mislukken, bidden ze: mocht, als een donderslag bij heldere hemel, als een stem 'hier ben ik', de toekomst er nu al zijn. Maar hij die ze hun god noemen, 'is' er niet, hij 'bestaat' zelfs helemaal niet op de manier van alles wat bestaat, hard, meetbaar, feitelijk. Hij zál er zijn, Hij zál, wanneer mensen hier en nu beginnen. Hij zal er zijn in mensen die opnieuw beginnen.

4.

En dat doen ze, die teruggekeerde ballingen, en hun eerste project is de bouw van een tempel voor JHWH, de God van Israël die in Jeruzalem woont, volgens het Edict van Cyrus. Een nieuwe, een tweede tempel, zegt het verhaal, na die eerste van Salomo - of die ooit echt bestaan heeft weten we dus niet, maar het verhaal heeft gelijk: als je wil duidelijk maken hoe serieus je plan is, vertel je dat je het al eerder hebt geprobeerd, dat je de eerdere mislukking trotseert en het, wijzer geworden, opnieuw probeert. Zo doen mensen dat toch.

Het zit ze niet mee. Het wordt drieëntwintig jaar tobben en zwoegen. Pas in 515 wordt die tempel ingewijd, drieëntwintig jaar na hun terugkeer uit Irak. Zolang hebben we nodig om kinderen op te voeden, een relatie onverbreekbaar te maken, een proces van 'bewustwording' op gang te brengen, een stijl van leven te vormen - blijkbaar. De grote bijbelse verhalen weten van tijd, van lange duur. Jaren gaan voorbij en worden nauwelijks geteld. Leer volharden, is de boodschap. Vraag je af of je dat kunt, voordat je ergens aan begint.

5.

De tempel staat er. Maar een tempel, een kerk, garandeert geen vrede en geen rechtvaardige en veilige samenleving. 'Ik liet alle mensen op elkaar los,' laat de profeet Zacharia JHWH-Adonai zeggen; en wat er dan gebeurt weten we. Op een zekere dag in het jaar 458 (tachtig jaar na de terugkeer uit Babel) - van de eerste generatie teruggekeerden en ook van hun kinderen is er niet één meer in leven) -, op een zekere winterse regendag komt er een schriftgeleerde in Jeruzalem aan, Ezra, zoon uit een eerbiedwaardig priestergeslacht, zoon van een lange leerhuistraditie; er wordt over hem verteld dat hij zich heeft toegelegd 'op de studie van de onderwijzing van JHWH én op de naleving ervan, om al die voorgeschreven woorden in Israël te onderrichten' (Ezra 7:10). Hij heeft zich toegelegd op 'uitleg', dat ze zullen begrijpen. Zomaar horen en lezen is nog geen begrijpen. Er moet om het boek heen een leerhuis ontstaan, een leerhuis-liturgie. Ezra gaat welgemoed naar de tempel, waar druk en als vanouds 'geofferd' wordt; maar hij contateert dat die tempel volstrekt geen 'leerhuis der gerechtigheid' is: niemand trekt zich iets aan van die thora van JHWH, de gangbare moraal in Jeruzalem is die 'der volken': landroof, woeker, kinderen als slaven verkocht - 'Gij die de armen vertrap... daarom wankelt de aarde'.

Ezra huilt van schaamte, bidt JHWH om vergeving, roept het volk ter verantwoording, probeert het los te maken uit de moraal en levensstijl van de volkeren; uit de vrijmarkteconomie, maar hij is maar een schriftgeleerde en priester - zonder reële politieke macht. Dertien jaar, staat er, probeert hij en het haalt niets uit.

6.

In de winterresidentie van de Perzische vorsten, de stad Sjoesjan, woont een joodse man, opperschenker aan het hof van koning Artaxerxes de Eerste. Hij heet Nehemia. Hij schrijft in zijn gedenkschriften:

'Toen een van mijn broeders, Chanani, met mannen uit Juda mij kwam opzoeken, ondervroeg ik hen over de rest van de joden die de ballingschap overleefd hadden, en over Jeruzalem. Zij vertelden mij dat degenen die de ballingschap overleefd hadden, daar in de provincie Juda, gebukt gingen onder allerlei rampspoed en schande, dat de muren van Jeruzalem grotendeels in puin lagen en dat de poorten door brand waren verwoest' (Neh 1:2v).

Nehemia barst in tranen uit. Als hij een tijdje later een keer het glas van de koning volschenkt, ziet deze zijn treurige gezicht. Wat is er met jou? Ach Sire, zou ik er niet treurig uitzien, nu de stad, de plaats waar mijn voorouders begraven liggen, een woestenij is geworden.

Hij krijgt toestemming om, in de rang van Perzisch stadhouder, bekleed met reële politieke macht, naar Jeruzalem af te reizen. Het is het jaar 445, volgens de berekening van het bijbelverhaal. Daar aangekomen maakt hij een nachtelijke tocht rond de stad om de muren te inspecteren. Hij slaagt erin de plaatselijke autoriteiten voor zijn plannen te winnen: 'Laten wij onmiddellijk een begin maken met de opbouw.' En na tweeënvijftig dagen (dagen, nu eens geen 'jaren') staan de muren overeind.

7.

En pas dan, drieënnegentig jaar na de terugkeer uit de ballingschap, - wie van ons is 93, wie denkt het te worden -, dan pas kan een werkelijk, werkzaam nieuw begin gemaakt worden met dat waar alles om begonnen was: een samenleving in vrede en gerechtigheid. Tegen een kleine kaste van grootgrondbezitters in voert hij, samen met Ezra, de woorden uit die in de thora geschreven staan: alle grond wordt opnieuw verdeeld, schulden worden kwijgescholden, er komt een wet tegen woeker.

Als die wet is afgekondigd, laat Nehemia het volk samenkomen 'op het plein voor de Waterpoort' (Neh 8:2), de priester Ezra haalt 'het boek van de thora (de onderwijzing)' uit de tempel, 'en vanaf het morgenlicht totdat de dag halverwege was' las Ezra voor uit het boek' (Neh 8:4).

Lezing uit het boek Nehemia 7:72-8:12

Toen de zevende maand aanbrak en de kinderen van Israël in hun steden waren, verzamelden zij zich, heel het volk, als één man, op het plein dat tegenover de Waterpoort is. Zij zeiden tot Ezra, de geleerde van het Boek, het boek van de onderwijzing van Mozes te brengen die JHWH aan Israël had opgedragen. Ezra, de priester, bracht de onderwijzing voor het aangezicht van de vergadering, van man tot vrouw, en ieder die kon horen en verstaan op dag één van de zevende maand. Hij las daaruit voor op het plein dat tegenover de Waterpoort is vanaf het morgenlicht totdat de dag halverwege was ten overstaan van de mannen en de vrouwen, en hen die konden verstaan - de oren van heel het volk gericht op het boek van de onderwijzing. Ezra, de geleerde van het Boek, stond op een houten toren die men daarvoor gemaakt had, en naast hem stonden:

Mattitja, Sjèma, Anaja, Urija, Chilkija en Ma'aseja aan zijn rechterzijde;
en aan zijn linkerzijde Pedaja, Misjaël, Malkija, Chasjoem, Chasjbadana, Zecharja, Mesjoelam.
Ezra opende het boek voor de ogen van heel het volk want hij was hoger dan heel het volk en toen hij het opende, stond heel het volk op.
Ezra zegende JHWH, de grote God, en zij antwoordden, heel het volk: 'Amen! Amen!', hun handen geheven.
Zij bogen, zij wierpen zich neer voor JHWH, hun neus op de grond.
En Jesjoe'a, Bani, Sjerebja, Jamin, Akkoev, Sjabtaj, Hodija, Ma'aseja,
Kelita, Azarja, Jozabad, Chanan, Pelaja en de Levieten: zij legden de onderwijzing uit aan het volk, terwijl het volk daar bleef staan.
Zij lazen voor uit het boek, uit de onderwijzing van God, haar vertolkend zodat zij verstaan kon worden - en zij begrepen wat voorgelezen werd.
Toen sprak Nehemia - dat is de stadhouder - en Ezra, de priester, de geleerde van het Boek, en de Levieten, die het volk uitleg gaven, tot heel het volk spraken zij:
'De dag, deze, is heilig voor JHWH, uw God, niet rouwen, niet huilen.'
Want heel het volk huilde toen het hoorde de woorden van de onderwijzing.
Hij sprak tot hen:
'Ga - eet van het vette, drink van het zoete en stuur een deel naar ieder die niets heeft bereid want heilig is de dag voor onze heer.
Wees niet treurig want blijdschap in JHWH, die is uw schuilplaats.'
De Levieten kalmeerden heel het volk, ze zeiden: 'Wees stil, want de dag is heilig, wees niet treurig.'
Zij gingen, heel het volk, om te eten, om te drinken, om delen te sturen, om grote vreugde op te doen want zij hadden de woorden begrepen die zij hen hadden doen weten.

Vertaling: Alex van Heusden

Theater, literatuur, een boek, een film, wat doet dat met ons? Deze tekst, uit het boek Nehemia, in deze eerste bijeenkomst van een nieuw ekklesiaseizoen gelezen, wat doet die met ons? Die roept ons toe: jij daar, in je eenentwintigste eeuw, in je vooroordelen verschanst, in je ontevredenheid en schamperheid gevangen, in je welvaartsspiraal meegezogen, herken je dit? dat het voor jou bestemd is, dit uitdagende verhaal over een plein vol mensen die horen en begrijpen – ben jij een van hen?

Ezra stond op een houten verhoging en naast hem stonden Levieten, die uitleg gaven 'zodat ieder ook kon begrijpen' wat voorgelezen werd. En allen luisterden staande, en toen ze de woorden van de thora hoorden, barstten ze in tranen uit. Waarom die tranen? Van spijt en schaamte omdat ze, nu er sociale hervormingen zijn doorgevoerd, ineens de evidentie van dat oude gerechtigheidsvisioen herkennen. Veel te laat heb ik jou liefgekreten, schoonheid wat ben je oud, wat ben je nieuw.

8.

Er staat geschreven dat het was 'toen de zevende maand aanbrak'; de maand Tisjrie - een week geleden op zaterdag 7 september was het dat op de joodse kalender de maand Tisjrie aanbrak, toen was het joods nieuwjaar, Rosj ha'sjana, wat 'hoofd van het jaar' betekent. Vanuit al hun steden komen de kinderen van Israël, komt heel het volk (staat er met nadruk,

het staat er zevenmaal 'heel het volk') bijeen op het plein, op dag één van de zevende maand. In het boek Genesis, in den beginne, wordt de dag van de schepping van het licht dag één genoemd. Hier aan het eind van het chronologische bijbelverhaal wordt Israël geschapen en op de aarde gezet onder het licht van de thora, en die dag wordt dag één genoemd – en ze huilden en lachten en deelden met elkaar, want ze hadden het Boek gehoord en verstaan en begrepen.

9.

Het Boek 'begrijpen' is: dat je het kunt betrekken op jezelf, dat je het verstaat als tot jou gesproken. Dat je het kunt actualiseren en politiek vertalen, dat samenlevingsvisioen van de thora. Het Boek begrijpen is: dat je door alle verwickelingen heen en tegen een kakafonie van meningen in, vasthoudt aan solidariteit-en-ontferming als laatste woorden, laatste waarheid, laatste norm.

10.

Er is deze zomer heel wat georakeld over nieuw begin; nieuwe politiek. Wie het Boek begrijpt, weet dat er geen sprake is van een nieuw begin, eerder van een weg terug. Er is een discussie op komst over waarden en normen, onder leiding van een commissie. Zal die discussie ook gaan over de normen en waarden van de 'vrije markt'; over onze welvaart die gebaseerd is op een economisch systeem dat miljoenen mensen uitstoot en overbodig maakt? Nee, daar zal het niet over gaan, we moeten harder worden in onze houding jegens asielzoekers, we moeten minder slap meedogend denken, we zijn gewaarschuwd.

Een nieuw begin is een poging je energie opnieuw te organiseren, je inzicht te scherpen, je hart te verzachten. Wat je probeert als je bidt. Zo moge het zijn.

Amsterdamse Studentenekklesia, zondag 15 september 2002

DE RITUALISERING VAN DE LITURGIE

Kees Kok

Dienst der verzoening

Liturgie is 'dienst'. Het woord komt uit het Grieks: *leitourgia*, dat is 'volksdienst', openbare dienstverlening, sociale dienst. Het aanleggen van wegen, het bouwen van bruggen en stadions, maar ook het verlenen van religieuze diensten als offers, kon er onder vallen. Maar de christelijke liturgie ontleent haar taal, rituelen en symbolen voor een belangrijk deel aan het jodendom. Liturgie is dan ook in eerste instantie de vertaling van het hebreeuwse *avoda*, dat eenvoudig dienst/dienstwerk betekent. In de joodse religieuze traditie wordt de term *avoda* met name gebruikt voor de liturgie van Yom Kippoer, Grote Verzoendag: de hoogste dienst die mensen aan *elkaar* kunnen bewijzen is de dienst der verzoening. Alle liturgie, ook de christelijke is primair dienst der verzoening. De diverse joodse en de christelijke tradities verschillen overigens nogal in hun opvatting over de rol die God en Christus daarbij spelen, ofwel in hoeverre liturgie, behalve mensendienst ook 'godsdienst' (Duits: 'Gottesdienst').

Mis

In het westelijk deel van het christelijke Europa, is de ontwikkeling van de liturgie na enkele eeuwen uitgelopen op het min of meer vaste, onveranderlijke ritueel van de 'mis'. De mis is sinds de vijfde eeuw het centrum en hoogtepunt van alle westerse liturgie. Ook de reformatie, met name het lutheranisme

en anglicanisme, heeft in grote lijnen vastgehouden aan de structuur van de mis, al zijn er inhoudelijk, theologisch grote verschillen opgetreden. Een groot deel van de calvinistische reformatie lijkt de laatste tientallen jaren terug te keren naar een klassieke, voor-reformatorische model van de liturgie, feitelijk het 'mis-model' (vgl. de inleiding van het nieuwe *Dienstboek, een proeve*, van de Samen op weg-kerken, besproken in de Maandbrief 4^e jg. no 1, blz. 6vv.)

Joodse oorsprong

Ondanks de grote afstand in tijd en theologie is de joodse oorsprong van het mis-model nog in grote lijnen te herkennen. Het eerste deel, de 'dienst van het woord', is voortgekomen uit de joodse *synagogale* liturgie. Hoofdelementen van de synagogale liturgie zijn de Schriftlezingen uit de vijf boeken van Mozes (thora) en uit de profetische boeken (*haftara*), het *Sjema Jisrael*, psalmen en gebeden (*sjemoneh esjreh*). Het tweede deel van de 'mis', de eucharistie, in de protestantse traditie aangeduid als Avondmaal, is voortgekomen uit de rituelen die de joodse maaltijden, met name de *Seider-maaltijd* van Pesach (Pasen) begeleiden: het breken en delen van brood en, ná de maaltijd, het doen rondgaan van de beker wijn, vergezeld van zegenbeden (*beracha*), dankzeggingen, hymnen en psalmen. Met deze maaltjiduntuelen wordt de saamhorigheid van Israël, het bijeenhoren in het verbond ('zinsverband') met de God van de 'vaderen' vernieuwd in de familie- en/of vriendenkring. Zo voegt Israël zich telkens opnieuw in de verbonds- en bevrijdingsgeschiedenis die ooit begonnen is met de uittocht uit Egypte.

Als Jezus op de avond voor zijn dood met zijn vrienden bijeenkomt, betreft hij, zoals eigen is aan de joodse traditie, die maaltjiduntuelen op zichzelf: 'Een nieuw verbond in mijn bloed.' In de tekenen van brood en wijn vat hij heel zijn levensgang en leefwijze, zijn 'vlees en bloed', samen: zijn inzet voor het 'koninkrijk van God'. Daarmee staat hij in de traditie van Israël's profeten. Jezus' volgelingen - toen nog geen 'christenen', maar één groepering binnen het veelkleurige jodendom - hebben na zijn dood van dat 'laatste avondmaal' een traditie gemaakt. Zij kwamen bijeen 'in een of ander huis' om Jezus' leven te gedenken en zich zijn evangelie eigen te maken; zij 'braken het brood' - zoals zij het kortweg noemden en vertelden elkaar daarbij de (nog) ongeschreven verhalen over Jezus, en ze zongen; psalmen uiteraard, maar ook nieuwe liederen (Hnd 2:42-47).

Deze maaltijden ter dankzegging en herinnering (*anamnese*) waren geladen met messiaanse verwachting. Voor zijn volgelingen was Jezus de verwachte joodse Messias - Grieks: *Christos* -, de lang verwachte koning-bevrijder van de eindtijd, die spoedig terug zou komen. Uit de schaarse berichten die wij daarover, met name in de brieven van Paulus bezitten, kunnen wij afleiden dat het er bij die maaltijden zeer bewogen en 'begeesterd' aan toe ging. En soms werd het wat al te chaotisch, getuige Paulus' vermaningen en pleidooien voor een zekere 'orde-van-dienst' (1 Kor 11:17 en 14:40).

Twistgeding

Na Jezus' dood bleven zijn volgelingen nog zeker tientallen jaren de synagogen bezoeken om daar de Schrift te horen, te zingen en te bidden. In het jaar 70 werd Jeruzalem met haar tempel door de Romeinen verwoest en een groot deel van de bevolking omgebracht. Daarmee verdween wat er in Judea nog restte van de joodse samenleving. Farizeeën hebben het jodendom als godsdienst uit de puinhopen gered, zodat die onder hun latere erfgenamen, de grote rabbijnen, weer kon opbloeien. Het was voor hen van het grootste belang om de joodse identiteit temidden van 'de volkeren' (*gojim*) in de diaspora te bewaren. Het 'twistgeding' tussen Jezus' volgelingen en andere, meer 'behoudende' joodse groeperingen, vertegen-

woordigers van de oude, veelbeproefde godsdienst van Israël, groeide en nam in hevigheid toe. Er ontstond een splitsing binnen de éne joodse *kahal* (synagoge, ekklesia). De ekklesia van de leerlingen van Jezus ging zich steeds meer op 'de volkeren' richten. Zij profileerde zich als een 'middelpuntvliedende' beweging, tegenover het 'middelpuntzoekende' rabbijnse jodendom. Met betrekking tot de ontwikkeling van de liturgie zijn dan drie belangrijke tendenzen waar te nemen:

1. De synagogale dienst van het woord wordt in de ekklesia in de loop der jaren uitgebreid met de verhalen over Jezus (de latere evangeliën). De joodse Schrift gaat dienen ter legitimering van de goddelijke zending van Jezus - met steeds meer nadruk op diens 'goddelijkheid'. Deze ontwikkeling verliep zeer geleidelijk en was plaatselijk heel verschillend. Veel hing daarbij af van het afnemend percentage joodse volgelingen dat de ekklesia telde in het snel groeiend aantal plaatsen waar zij zich vestigde.

2. De synagogale woorddienst werd op den duur gekoppeld aan de eucharistische maaltijden. De eucharistie echter werd - om allerlei praktische redenen, zoals de sterke toename van het aantal deelnemers - ontdaan van haar maaltijd karakter. Wat overbleef waren de symbolische handelingen bij brood en wijn, met de toepassing ervan op Jezus en de zegenbeden en dankzeggingen die zich, vanuit de joodse voorbeelden, in verschillende richtingen ontwikkelden tot eucharistische gebeden (*anaphora*).

3. Mede door het verdwijnen van de maaltijd, kreeg de voorganger in de bijeenkomsten van de ekklesia een steeds gewichtiger rol. Er ontstond een proces van *clericalisering*. Ook kreeg de eucharistie steeds meer een 'mysterie'-karakter, onder invloed van de vele heidense, Griekse en Romeinse 'mysteriën' (mysterie-godsdiensten), waaraan slechts ingewijden mochten deelnemen. Aan de 'inwijding' in de ekklesia, de doop met de voorbereiding daarop in het 'catechumenaat', werden steeds hogere eisen gesteld.

Naar Rome

De eerste eeuwen zijn voor Jezus' volgelingen, die intussen 'christenen' zijn gaan heten, tijden van groei tegen de verdrukking in. Hun positie binnen het Romeinse Rijk is wisselvallig. Zij staan met hun vreemde godsdienst haaks op de officiële staatsreligie, met de Keizer-god aan het hoofd. Nu eens worden ze, net als de joden, geduld als een *religio licita* dan weer vervolgd. De christelijke liturgie speelt zich vaak af in achterkamers en op martelaarsgraven in catacomben. Het zijn duistere tijden, waaruit niet veel méér is overgeleverd dan een paar namen van om hun geloof gedode mannen en vrouwen en wat fragmenten van gebeden, doopcatechesen en doopriten (H. Nolthenius, ...). Pas als keizer Constantijn in 313 met het Edict van Milaan de christenen als volwaardige burgers accepteert en godsdienstvrijheid verleent, kan het 'christendom' zich voluit manifesteren. Het ontwikkelt zich in korte tijd tot dé volksreligie. En daarmee begint ook de christelijke 'verovering' van de wereld, met als eerste wapenfeiten de massale 'beking' van Germanen, Kelten en Franken.

Schisma

De groeiende verschillen tussen de joodse en de christelijke rituelen hebben dus tenminste twee belangrijke oorzaken. Ten eerste: de concentratie van de christelijke liturgie op Jezus en diens levensverhaal ('Nieuwe Testament'), dat steeds meer ging functioneren als 'verbetering' of zelfs vervanging van het geloofsverhaal van Israël ('Oude Testament'). Deze ontwikkeling is nog altijd aan zeer veel christelijke rituelen en liturgische teksten af te lezen. Zij druist in tegen de bedoelingen van Jezus

zelf die, zoals we zagen, niet kwam om het oude (Mozes en de Profeten) af te schaffen, maar om er naar te leven. In feite is een aantal religieuze en rituele conflicten, over de besnijdenis en voedselvoorschriften, aanleiding geworden voor een veel dieper inhoudelijk schisma tussen joden en christenen.

Met dit alles is uiteraard niet gezegd dat Jezus géén centrale rol zou moeten spelen in de christelijke liturgie, maar dan wel primair als tolk en getuige-bij-uitstek van de thora, de joodse levensleer, voor niet-joden. In zijn levensverhaal, zoals dat met alle varianten is opgetekend in de vier evangeliën, weerspiegelt zich dat van Israël.

Tweede oorzaak van de verschillen tussen de joodse en de christelijke rituelen is de aanpassing van de bijbelse geloofsleer via de christelijke leer en liturgie aan de verschillende culturen ('zinsverbanden') van de 'bekeerde' volkeren. Hierdoor verloren zij veel van hun oorspronkelijk joodse karakter. Allerlei plaatselijke rituelen waren en zijn in feite ver-christelijkingen ('kersteningen') van vóór-christelijke, religieuze rituelen. Dat geldt onder andere voor veel 'christelijke' feestdagen, zoals kerstmis (zonnwendefeest) en verschillende oogst- en vruchtbaarheidsfeesten. Hoewel deze *inculturatie* van het christendom in de 'heidense' wereld historisch onvermijdelijk was en niet alleen negatief te beoordelen is, ging vaak de bijbelse betekenis van de rituelen schuil onder een veelheid van algemeen-religieuze bijbetekenissen.

Ritualisme

Vanaf het begin vormde de bijbel de basis van alle liturgie. Aan haar werden de lezingen en gebeden, de liederen en rituelen ontleend. De bijbel was de enige gezaghebbende liturgische tekst. De andere liturgische teksten die er in de eerste creatieve eeuwen uit voortkwamen, waren niet bekleed met enige kerkelijke autorisering. De liturgie was vrij. Pas in de laat-antieke tijd, vanaf de vijfde eeuw, kwam een codificering op gang, waaraan vervolgens steeds mer een verplichtend karakter werd toegeschreven. Liturgische intuïtie werd institutie, een ontwikkeling *from freedom to formula*. Maar de veelheid van vastgelegde liturgische teksten blijft nog heel lang onbeperkt. Sinds het begin van de vijfde eeuw had het Eucharistisch gebed weliswaar de goedkeuring nodig van theologisch geschoolden, maar dat leidde niet tot een beperking van het aantal teksten. Pas rond het jaar 500 ontvouwt zich een ritueel en schriftelijk vastgelegde liturgie. Eucharistische gebeden krijgen dan het stigma van *oratio periculosa*, gevaarlijk gebed, vanwege de kans op fouten bij het uitspreken ervan, met ongeldigheid als gevolg. Er ontstaat een ritualisme. Zo schreef de in onze streken verkerende Bonifatius (rond 750) veelvuldig brieven aan Rome met rubricistische detailvragen. De latere ontwikkelingen met betrekking tot de van oorsprong Romeinse liturgie, zoals die in de tijd van Karel de Grote (karolingische liturgie), hadden minder te maken met een nieuwe periode van textueel-inhoudelijke creativiteit, alswel met rituele toevoegingen en uitwerkingen. Overigens zijn de liturgische ontwikkelingen gedurende de eerste vijftien eeuwen van het christendom nooit onderworpen geweest aan de goedkeuring van 'Rome', noch van de paus, noch van enige Vatikaanse instantie. Hoe vastgelegd ook, de liturgie was al die eeuwen in principe vrij. De liturgische creativiteit heeft zich in de loop der Middeleeuwen meer geuit in de kunst van het beeld dan in de kunst van het woord, al zijn alle beelden afbeeldingen en verbeeldingen van het oorspronkelijke woord, met de bijbel als basis.

Woord en beeld

De synode van Elvira, gehouden omstreeks het jaar 300, verbood nog muurschilderingen in kerken aan te brengen. Maar de logica van de religie, de idee van en de behoefte aan voorstellingen van God en het heilige, deed ook in het

christendom zijn werk. En daarmee heel het oerreligieuze potentieel dat dat met zich meebrengt: wonderdadigheid, relikwieënverering, en alle ambivalentie, gebruik en misbruik vandien. De talloze voorstellingen, de mozaïeken, de fresco's, de beelden vormden samen de bijbel van de ongeletterden, in tijden waarin ongeletterdheid regel was. En hoe geletterd en kijkgeleerd moet men vandaag niet zijn om alle betekenisnuances en -varianties in al de beelden te 'lezen'! Hoe men ook over die middeleeuwse storm aan beelden denkt, en over de beeldenstorm van woorden die de reformatie daar tegenover stelde, 'in de loop van de geschiedenis ontvouwde de oorspronkelijk beeld- en kunstloze liturgie zich tot een van de invloedrijkste artistieke en culturele factoren van het avondland. De mis is, met name in het begin van de twintigste eeuw, door schrijvers en dichters als Hugo Ball en Emile Claudel wel getypeerd als het belangrijkste kunstwerk van de christelijke cultuur, vol van de 'diepzinnigste, meest grandioze poëzie, een 'Gesamtkunstwerk' waarin theater, muziek en poëzie samenkomen. Volgens de tot het katholicisme bekeerde Duitse auteur Von Radecki was de mis niet zozeer een kunstwerk, alswel het oerbeeld en de oorsprong van alle (westerse) kunst. De liturgiehistoricus J. Jungmann constateert in de jaren vijftig van de vorige eeuw dat dat ideaalbeeld door de latere ontwikkelingen is vervaagd. En hij stelt nuchter vast dat veel wat tot de mis behoort en door die schrijvers als voor kunst en wijsheid aangezien, is ontstaan uit misbruiken (J. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, deel I, p. 16).

Allegorese

In het vroegmiddeleeuwse proces van ritualisering en rubricering van de liturgie moest die wel haar vermogen verliezen om 'vanzelfsprekend' te zijn. De mis had een verklaring nodig: de *allegorese*. Dat komt van het griekse *allogoreuein* en betekent 'met hetzelfde woord iets anders zeggen'. Aan de overgeleverde en onaantastbaar geachte liturgische rituelen werden andere betekenissen toegekend dan de oorspronkelijke, waarvan men zich vaak niet meer bewust was. Eerste en bekendste allegorist was Amalarius van Metz (omstreeks 850). Zo werd de mis gedurende de Middeleeuwen uitgelegd als uitbeelding van het leven (woorddienst, maar met name het evangelie), lijden en sterven (offerande) en de opstanding (in de consecratie) van Christus. De middeleeuwse theologie, de scholastiek, liet de liturgie in feite ongemoeid. Zij perkte weliswaar de vele sacramenten in tot het bekende zevental, maar liet de mis, de allegorese en het veelvuldige misbruik van de mis als 'heilmiddel' (aflaten) en bron van inkomsten ongemoeid. De uitgebleven liturgiehervorming in de kerk van de middeleeuwen is een van de diepst ingrijpende feiten van de liturgiegeschiedenis. De bestaande liturgie als sacrosancte handeling leek nog onaantastbaarder dan de al even vastgelegde bijbelexegese. De scholastiek was meer gericht op de ratio, op de bruikbaarheid, de effectiviteit en de geldigheid van de liturgie als efficiënte ritus. 'De scholastieke theologie is voor de misliturgie en het begrip ervan zonder gevolg gebleven' (Jungmann, o.c. I, p. 168). Haar liturgieopvatting leidde tot een rubricisme, dat eeuwenlang de katholieke houding tegenover de liturgie bepaalde. Zo inventariseerde Alfons de Liguri in de achttiende eeuw nog honderd mogelijke doodzonden die men bij het 'opdragen' van de mis zou kunnen begaan. De vermeende objectieve geldigheid van de vroeg-middeleeuwse liturgie stond veraf van de bijbelse en patristische 'subjectiviteit', en de rationele scholastiek kon deze deviatie niet ongedaan maken.

Vernieuwingsbewegingen

Vanaf de twaalfde eeuw ontstaan er allerlei liturgische vernieuwingsbewegingen die erop gericht zijn de

'vanzelfsprekendheid' van de liturgie te herstellen. De scheiding tussen het onbegrepen ritueel en de vroomheid die zich daaromheen heeft ontwikkeld, wordt steeds meer als onbevredigend ervaren. Men wilde weten wat men bad en begon hier en daar de misgebeden te vertalen. Eer verschenen vroomheidsboeken, zoals *Der grosse Seelentrost* (omstreeks 1350), waarin we onder andere lezen:

Je moet ook weten dat, toen Onze Lieve Heer het Onze Vader leerde, hij dat niet deed in het Latijn, zoals de priesters het boven hun altaar zingen. Hij leerde het in de taal van het land waar hij verbleef. Dat was het joodse land. Daarom leerde hij het ons in de joodse taal. Als hij in de Duitse landen was geweest, had hij het in het Duits geleerd. Hij leerde het zo dat de mensen het konden verstaan. Daarom moet je het ook zo zeggen dat je het op z'n best kunt verstaan; dat is mijn raad.

Naast, en deels tegenover de abstract-rationele scholastieke theologie, komt een meer mystieke theologie op, met name in de kloosters, die haar aandacht richt op het concrete *menselijke* leven van Jezus, met name op de beleving en verinnerlijking van en de overgave aan zijn lijden (passiemystiek). Deze monastieke theologie vormde in feite de voorbode van het humanisme én van de reformatie. Bernard van Clairvaux (1090-1153) is daarvan wel de belangrijkste vertegenwoordiger. Terwijl de religieuze verinnerlijking zich in de Middeleeuwen om en buiten de onveranderlijke mis afspeelt, richten de reformatoren haar expliciet op de bijbel. Luther, en meer nog Calvijn, voert in feite de liturgische hervorming door die men van de scholastiek had kunnen verwachten: liturgie wordt beeldloze woordkunst en valt in de tijd van de Verlichting ten prooi aan rationalisme.

Pius V

Ook de rooms-katholieke liturgie werd hervormd. In 1570 verscheen, in het spoor van het concilie van Trente (1545-1563) het *Missale Romanum* van Pius V, het eerste voor heel de kerk bedoelde misboek, al werd bij de uitgave uitdrukkelijk ruimte gelaten voor eigen liturgische tradities die meer dan tweehonderd jaar oud waren.. Ook verschenen er verschillende niet-Latijnse uitgaven, zoals de beroemde Chinese vertaling, die echter verboden werd en nooit in gebruik is genomen. Ondanks vele vertragingen en enkele uitzonderingen is het Missaal van Pius V toch uitgangspunt geworden van een allesomvattende gelijkshakeling van de misvieringen in de rooms-Latijnse kerk. Bijna overal verdwenen de eigen tradities. 'Op het gebied van de taal en de ritus van de mis, trad na de noodzakelijke opruiming van de hervorming door Pius V een vierhonderd jaar durende stilstand in. De ingrijpende veranderingen van het sociale en culturele, maar ook van het religieuze leven konden in de officiële liturgie geen adequate uitdrukking meer vinden. Zij bleven in hun effecten beperkt tot het terrein van de volksvroomheid (Hans B. Meyer SJ, *Eucharistie*, Regensburg 1989, 267). Deze uniformering en langdurige verstarring was door de liturgiehervormers van het concilie van Trente overigens niet nagestreefd, zij was meer het gevolg van politieke ontwikkelingen: 'De leiding van de kerk bleef niet onberoerd door de tendens van een centralistisch-absolutistische regeringsvorm die zich in het politieke leven van die tijd (eind zestiende eeuw) begon door te zetten, en waarmee de paus als soeverein van de kerkelijke staat nauw vervlochten was' (*ib.*). Ook de zogenaamde 'neogallicaanse' liturgie waaraan in een groot aantal Franse diocesen tot diep in de negentiende eeuw werd vastgehouden, week in feite niet essentieel af van de Romeinse misorde. Het eucharistisch gebed was identiek, al werd het in sommige kerken hardop gebeden, en het Latijn bleef overal gehandhaafd; de Franse vertalingen die verschenen, werden door Rome verboden. *Wordt vervolgd*

SCHEURKALENDER VAN DE BIJBEL

Begin oktober verschijnt bij uitgeverij Van Gennepe te Amsterdam de tweede *Scheurkalender van de Bijbel*, nu met teksten van Huub Oosterhuis op de achterzijde van de 365 kalenderblaadjes, gekozen bij de bijbeltekst op de voorzijde. Hier een kleine voorpublicatie van de eerste januari'dagen 2003.

Verkrijgbaar in de boekhandel. Prijs 16 euro.

NB. Wie nog interesse heeft in de kalender van 2002, met teksten van Willem Barnard, gelieve dit via e-mail, telefoon of brief kenbaar te maken aan het secretariaat van de stichting Leerhuis & Liturgie.

1 januari

En toen acht dagen waren vervuld en hij besneden moest worden, toen werd zijn naam geroepen: Jezus - JHWH redt -, de naam die de engel gezegd had voor hij ontvangen werd in de schoot van zijn moeder *Lukas 2:21*

Zoon van het verbond

Door de besnijdenis wordt Jezus ingeplant in het verbond; zoals beschreven staat in het boek Genesis (17:1.10-12):

Abram was negentig jaar en negen jaren toen JHWH zich aan Abram liet zien en tot hem sprak: ...

Dit is mijn verbond dat gij behoeden zult, tussen mij en u en al die na jou komen: besneden moet worden al wat mannelijk is in u. Gij laat het vlees van uw voorhuid besnijden, dat zal tot teken zijn van het verbond tussen mij en u. Op de achtste dag wordt al wat mannelijk is in u besneden, van nu af al uw geslachten.

En zo geschiedde het dat Jezus werd gelittekend met de Naam. Het evangelie van Lukas benadrukt met het bericht over Jezus' besnijdenis dat Jezus slechts verstaanbaar is vanuit deze traditie, als zoon van dit verbond.

Dat Jezus een jood is, was voor een aantal christelijke theologen de grootste ontdekking van de twintigste eeuw. De kerken zullen er een groot deel van de eenentwintigste eeuw voor nodig hebben om die ontdekking in hun geloofstaal te verwerken.

*

2 januari

En al mijn levensdagen stonden in uw Boek *Psalms 139:16*

In Israël geboren

Het is in Israël geboren, het bijbelse verhaal. Dat het ergens, in een toevallige strek van de wereld is geboren, ooit; dat het niet 'overal ter wereld' is ontstaan, en dat het niet 'van alle tijden' is, ook al is het voor iedereen en voor heel de toekomst bestemd, dat is aanstootgevend. Dat het een joods verhaal is (zoals 'God' de god van Abraham, de god van Izaäk en de god van Jakob is, en niet de god van filosofen en geleerden), dat is ook na Auschwitz nog aanstootgevend.

Het is gehoord en herkend door mensen uit alle volkeren. Het heeft ons bereikt. Alles wat in kerken, van week tot week, gezongen wordt, is aan dat verhaal ontleend.

*

3 januari

Uit de diepte, JHWH, roep ik tot u
hoor naar mijn klagen

Psalm 130:1

Uit de diepte

Het was in de winter van 1968, een koude avond, rond negen uur. Er stond een jongen van veertien op een aanlegsteiger van het Amsterdamse IJ, achter het Centraal Station. Hij was de oudste van vijf kinderen. Zijn moeder was als kind misbruikt en geslagen. Zij sloeg nu zelf ook, en hard. Zij had hem die avond voor de zoveelste keer afgetuigd. Zijn vader was al jaren weg, nergens gebleven. Hij stond daar en dacht: 'Ik hoef maar even te springen en het is klaar.' Maar ik deed het niet, vertelde hij twintig jaar later. Ik stond daar, leeg - waarom doe ik het niet, dacht ik. En toen, stom toevallig, kwam er een vriendje voorbij, op de fiets. 'Wat doe jij hier nou?' Ik ben met hem meegegaan naar zijn huis, hij had aardige ouders.

Die jongen die daar stond, komt op talloze plaatsen in het bijbelverhaal voor, heel wat psalmen zijn door hem geschreeuwd uit de diepte. Omdat de joodse bijbel van hem weet, en van al die andere jongens en meisjes, vrouwen en mannen, omdat zij weet en begrijpt, daarom wordt dat boek 'Heilige Schrift' genoemd.

*

4 januari

Weet vandaag en prent in je hart: JHWH, hij is de God in de hemel boven en op de aarde beneden, er is geen ander *Deuteronomium 4:39*

'God'

Volgens een in 1993 gehouden enquête van het Sociaal Cultureel Planbureau is het geloof in God wereldwijd sterker dan ooit. Behalve in Nederland en Oost-Duitsland. Toch gelooft ook in Nederland meer dan vijftig procent in God, 'al dan niet met perioden van twijfel'. Kerkgangers zijn in de minderheid, nog maar zesenviervertig procent, dat zal in 2020 vijftwintig procent zijn. Steeds meer mensen hebben de kerk niet meer nodig om in God te geloven, en in een leven na de dood.

In de taal van de bijbel betekent 'geloven' iets anders dan in de taal van die enquête. En het woord 'God', met een hoofdletter, doet in de bijbel - anders dan in de enquête - enkel dienst als de schuilnaam van de Onnoembare. 'Pseudoniem' - zo vertelt het verhaal, in beelden en gelijkenissen, op de wijze van poëzie en op de toonhoogte van het lied - schuilnaam voor die Ene die mensen in hun ellende kent, hoort en ziet - die afziet van titels als opperwezen en almachtig, afdaald uit zijn hemel en 'komt bevrijden'. Zijn onuitsprekelijke naam mag omschreven worden als 'Ik zal er zijn voor mensen'. Onbeeldbaar is Hij, geen gestalte, enkel stem, maar mensen mogen uitbeelden in hun omgang met elkaar - zoals een moeder zorgt, zoals een vader zich ontfermt, zoals een vriend voor zijn vrienden, een mens voor zijn naaste. Geloven in God? Geloven in 'Ik zal er zijn voor mensen'. Maar dat is niet te enquêteren.

5 januari

In den beginne schiep God de hemel en de aarde
Genesis 1:1

Allerwegen op aarde

Heer onze Heer, hoe machtig is uw Naam
allerwegen op aarde.

Gij die uw majesteit toont aan de hemel,
Gij opent de mond van weerloze kinderen,
en dan klinkt een lied dat uw vijand beschaamt
en brengt Gij uw tegenstanders tot zwijgen.

Als ik kijk naar de hemel, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren die Gij hebt bevestigd,
wat is dan de mens, dat Gij aan hem denkt,
de zoon van Adam, dat hij U ter harte gaat.

Toch hebt Gij hem bijna een god gemaakt
en hem met glorie en luister gekroond.
Gij doet hem het werk van uw handen beheren
en alles hebt Gij aan zijn voeten neergelegd

schapen en runderen, alles en alles,
en ook de dieren in het vrije veld,
de vogels van de hemel, de vissen van de zee,
al wat er wandelt op de paden van het water.

Heer onze Heer, hoe machtig is uw Naam
allerwegen op aarde.

Psalm 8

*

6 januari

En het geschiedde
in die vele dagen, in die vele jaren:
de koning van Egypte stierf.
Maar de kinderen van Israël zuchtten, vanuit hun dienst.

Zij schreeuwden
en hun roepen om hulp steeg omhoog naar God,
vanuit de dienst

Exodus 2:23

Wie is God?

Wie of wat is de 'god' die onze taal 'God' genoemd wordt?
Dat is volgens het Groot Nederlands Woordenboek Van Dale, ook in de nieuwste editie, een opperwezen.

Het merendeel van de zestig tot zeventig procent Nederlanders die bij enquêtes zeggen 'in zoiets als een god' te geloven, gelooft in een opperwezen, iets, iemand. Maar kan vervolgens niet helder zeggen wat ze dan geloven. Of wat 'geloven' is, hoe ze dat doen, hoe ze daarop gekomen zijn. De meesten verdwalen in hun eigen bewoordingen en spreken zichzelf tegen: dat opperwezen is een groot raadsel, je kunt het niet begrijpen allemaal, en dat is dus 'geloven'.

In de bijbel wemelt het van opperwezens, goden, machthebbers, godenzonen. Goden zijn mensen die het bestaan andere mensen met zwepen te slaan. Er is er maar een die volgens het bijbelse verhaal recht heeft op de titel 'god'. En die ene zegt, in het verhaal, dat hij is afgedaald om te bevrijden.

HANDELINGEN DER APOSTELN

Een jaargang prediking in de Amsterdamse Studentenekklesia

Alex van Heusden

In het zojuist begonnen seizoen 2002-2003 zullen achttien diensten in de Amsterdamse Studentenekklesia in het teken staan van het boek Handelingen der Apostelen. Uit alle hoofdstukken van dit boek wordt gelezen, in nieuwe vertaling, alle hoofdstukken worden toegelicht en, waar mogelijk, geactualiseerd in de toespraken. Onderwerp: de wording van de vroege gemeente in naam van Jezus messias. De toespraken worden verzorgd door Justine Aalders, Alex van Heusden, Ton Honig, Kees Kok en Alex van Ligten.

1. Inleiding

In het eerste hoofdstuk van Handelingen geeft de auteur - Lukas, volgens de traditie, misschien neutraler: de schrijver van het Lukas-evangelie - aan wat hem met dit werk voor ogen stond. Veertig dagen lang onderricht de opgestane Jezus zijn 'gezondenen' (Grieks: *apostoloi*, 'apostelen') over het koninkrijk van God. Zij vragen hem: 'Heer, herstel jij in deze tijd het koninkschap voor Israël? (Hnd 1:6). Hij antwoordt hen (Hnd 1:7-8):

*Het is niet aan u tijden en uren te kennen
die de vader tot zijn eigen volmacht rekent,
maar gij zult kracht ontvangen van de heilige geest
die over u zal komen,
en gij zult mijn getuigen zijn
in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria
en tot het uiteinde der aarde.*

Dit is het programma van Handelingen dat vervolgens wordt uitgevoerd, zeventwintig hoofdstukken lang. Dit programma bestaat uit drie onderdelen of fasen: eerst Jeruzalem, dan Judea en Samaria, tenslotte het 'uiteinde der aarde'. In Jeruzalem is Petrus de eerste 'getuige' (Hnd 2-5). Vervolgens is het Filippus, een der zeven 'diakenen' van de Griekstalige joden in de gemeente, die 'de messias verkondigt' (Hnd 8:5) in Judea en Samaria. Aan de laatste fase, de verkondiging tot 'het uiteinde der aarde', gaat een dubbele 'omkeer' vooraf. Eerst wordt het verhaal verteld van Paulus' omkeer in de buurt van Damascus (Hnd 9); direct daarna volgt een vergelijkbaar verhaal over Petrus die als eerste een niet-jood toelaat tot de gemeente (Hnd 10). De weg naar de wereld der volkeren, de *gojiem*, ligt vanaf nu open. Paulus begeeft zich op die weg. Vanuit Antiochië onderneemt hij zijn eerste grote reis naar het zuidelijk deel van Klein-Azië (Hnd 13-14). De volgende twee reizen brengen Paulus via Klein-Azië naar Griekenland (Hnd 15-21). Zijn laatste reis maakt hij als gevangene naar Rome: een spannend verhaal met storm en schipbreuk. Het boek Handelingen eindigt in Rome, 'het uiteinde der aarde', de wereldhoofdstad. Daar, in het hol van de leeuw, verkondigt Paulus het koninkrijk van God 'in alle vrijmoedigheid, zonder enige belemmering' (Hnd 28:31).

Hoe het Paulus verder in Rome verging? Daarover geen woord. Het boek Handelingen is geen biografie van Paulus, maar is wél geschreven in de geest van Paulus. Het biedt geen nauwkeurig historisch verslag, maar is de neerslag in verhaalvorm van een *politieke strategie*.

Begin en einde van Handelingen zinspelen op deze strategie en vormen zo het verklarend kader voor het hele boek. De verhouding tussen Israël en de volkeren is hier in het geding. In de openingsscène van Handelingen brengen Jezus' leerlingen het 'herstel van het koninkschap voor Israël' ter sprake; wanneer zal dat geschieden? (Hnd 1:6). Het antwoord: daarover speculeren heeft geen zin, de verleiding om je in

dwaze avonturen te begeven wordt daardoor te groot, terwijl je geen kans van slagen hebt, want Rome is oppermachtig - ook de messias Jezus heeft het tegen Rome moeten afleggen. In plaats daarvan - zegt de opgestane Jezus 'volgens Handelingen' - : wees mijn getuigen in Jeruzalem, in het joodse land en in heel de bewoonde wereld. Anders gezegd: er is alleen kans op herstel van het koninkschap voor Israël, als het joodse volk een verbond sluit met de andere volkeren die door Rome als slaven worden behandeld. Dit strategische programma wordt in het boek Handelingen uitgevoerd, met Paulus als voornaamste speler op het toneel van de geschiedenis.

De auteur van handelingen schrijft geschiedenis, maar niet volgens moderne maatstaven. Zijn interesse gaat niet uit naar wat er precies is gebeurd, maar naar wat er gebeuren *moet*: de verspreiding over de hele bewoonde wereld van het goede nieuws dat het koninkrijk van God zal komen. Hij schrijft in de oude, profetische taal van de hoop. Het slot van Handelingen maakt dit duidelijk. Wanneer Paulus gevankelijk naar Rome is weggevoerd, waar hij het programma van dit boek voltooit, zegt hij tot de leiders der joden in de eeuwige stad: 'Om de hoop van Israël draag ik deze keten' (Hnd 28:20).

Het boek Handelingen vertelt wat er volgens de visie van de auteur gebeuren moet. Volgens hem is dit een reële politieke optie en dus een reële politieke opgave, maar alle beschikbare krachten moeten daartoe worden ingezet, alle neuzen moeten wijzen in dezelfde richting. Daarom schetst Lukas een rooskleuriger verleden dan historisch aannemelijk is. Het verleden wordt geretoucheerd (in de Oudheid al sinds Herodotos een normaal gebruik en de geschriften van Israël vormen daarop geen uitzondering). Paulus 'volgens Handelingen' is een legendarische held die manmoedig en zonder aarzeling afgaat op zijn doel. Dit staat op gespannen voet met Paulus' zelfportret in zijn brieven: die getuigen van twijfel, mislukkingen, diepgaande conflicten, lijden en soms bittere eenzaamheid. Ook de spanningen die er waren met de leiders van de gemeente in Jeruzalem, de 'zuilen', zijn in Handelingen bijna helemaal weggepoetst.

2. Indeling van het boek Handelingen:

1. Proloog	1:1-2:13
2. Eerst de joden	2:14-9:31
Jeruzalem	2:14-8:3
Judea en Samaria	8:4-40
Sja'oeel	9:1-31
3. Vervolgens de niet-joden	
Tot aan het uiteinde	9:32-21:17
der aarde	
Petrus en de	9:32-12:24
niet-joden	
Paulus en de	13:1-21:17
diaspora	
4. Rome	21:18-28:16
Jeruzalem	21:18-23:25
Voor koningen en	24:1-26:32
stadhouders	
Op weg naar Rome	27:1-28:16
5. Epiloog	28:17-28:30

Indeling volgens Gerhard Jankowski, *Und sie werden hören. Die Apostelgeschichte des Lukas. Erster Teil (1,1-9,31) - Eine Auslegung*, in: *Texte & Kontexte* 24/3-4 (2001), p. 22.

3. Veranderende visies op Handelingen

Volgens het oude paradigma, in Duitsland ontwikkeld, met name door Ernst Haenchen, gaat Handelingen weliswaar voornamelijk over Paulus, maar moet dit boek worden beschouwd als een latere theologische compositie die niet door een metgezel van Paulus - *in casu* Lukas - kan zijn geschreven. Handelingen geeft een onjuist beeld van Paulus' gedachtegoed, zoals we dat kennen uit zijn brieven, vooral op één punt: het boek getuigt van Paulus' (vermeende) trouw aan de thora ('Gesetzestreue'; vgl. Hnd 16; 21), die niet te rijmen valt met zijn scherpe polemieken tegen 'de werken der wet'. In zijn commentaar *Die Apostelgeschichte übersetzt und erklärt* (KEK 1998) presenteert de Noorse nieuwtestamenticus Jacob Jervell een nieuw paradigma dat op twee punten een herziening van het oude behelst.

- (1). De Paulus van Handelingen valt niet samen met de Paulus van de heftige polemieken over de thora in zijn brieven, maar die laatste is niet de hele Paulus. In sommige van zijn brieven treffen we opvattingen aan die stroken met die van Paulus in Handelingen. In dit opzicht is er geen reden om het beeld dat Handelingen schetst, historisch onbetrouwbaar te achten.
- (2). Volgens Jervell is er geen enkele reden de auteur van Handelingen niet als een metgezel van Paulus te zien. Voor hem is die metgezel Lukas, iemand die met volledige sympathie voor het joodse volk en voor de thora zijn relaas heeft opgetekend. Hieruit volgt dat Paulus beschouwd moet worden als een 'joodse christen' die niet alleen met zijn eigen gemeenten van *gojiem* in Efese en Korinte goede betrekkingen onderhield, maar ook met de joodse moedergemeente in Jeruzalem.

Jervell komt met een nieuw paradigma dat niet stoelt op de *antibese* tussen het 'joodse christendom' van de moedergemeente in Jeruzalem en het wetsvrije ('Gesetzesfreie') evangelie van Paulus. Centraal in de 'vroegste geschiedenis van de gemeente' staat het evangelie voor de armen dat het koninkrijk van God is gekomen. Dat evangelie werd gebracht door Jezus en bezegeld door zijn dood en opstanding (Lk 4:24); en daarna werd dat evangelie door zijn leerlingen verkondigd - zoals in Handelingen te lezen valt - onder de joden in Jeruzalem en Judea, vervolgens aan de Samaritanen, tenslotte aan joden en niet-joden in heel de bewoonde wereld. Waarbij overigens Jeruzalem het centrum blijft en de thora de richting wijst.

Wat Jervell doet in zijn commentaar, is Handelingen weer erkennen als historische bron. Daarin komt Paulus naar voren als joodse 'gezondene' naar de niet-joden, in die positie voluit erkend door de Jeruzalemse moedergemeente; en is de vroege gemeente een beweging die organisch uit het toenmalige jodendom is ontstaan en gegroeid - ook weggegroeid. Er kleven mijns inziens ernstige bezwaren aan Jervells benadering. Door de 'joodse kaart' te spelen meent hij een historisch fundament te kunnen leggen onder het harmoniemodel van Handelingen: Paulus keurig joods gebleven en daarom keurig in de pas met de gemeente van Jeruzalem. Maar dan wordt over het hoofd gezien dat er aanmerkelijke verschillen van inzicht kunnen hebben bestaan over de positie van niet-joden: moeten die wel of niet besneden worden; wel of geen thora? Neem de tekst over het zogeheten 'apostelconcilie' in Jeruzalem, Handelingen 15, en vergelijk die met Galaten 2:1-10. Opmerkelijk zijn de grote verschillen; het is zelfs de vraag of Galaten en Handelingen verslag doen van dezelfde vergadering. Alleen het thema hebben beide teksten gemeenschappelijk: kunnen niet-joden toetreden tot de gemeente van Jezus messias zonder zich te laten besnijden (dit betreft natuurlijk alleen de mannen)? Anders dan Handelingen

suggereert, vanuit het streven de vroege gemeente als toonbeeld van eenheid en harmonie voor te stellen, moet dit onderwerp wel tot grote conflicten aanleiding hebben gegeven, zoals blijkt uit de harde, onverzettelijke toon die Paulus aanslaat in de Galatenbrief. Het heeft er alle schijn van dat er een bittere ideologische strijd heeft gewoed tussen Paulus en de 'moedergemeente' in Jeruzalem. In Handelingen wordt die strijd weggepoetst.

LIED VAN PAULUS

Huub Oosterhuis

Ik zag ze zitten aan één tafel: joden
en Grieken, door elkaar, alsof dat kon.
Toen zag ik dat het kon, van nu af aan -
geen argwaan, ijzig zwijgen, schamper lachen,
maar zingen, een nieuw lied, de oude psalmen.
Ik, felle vrome, van mijn paard geworpen,
met open ogen blinde, zag een licht
dat ik nooit eerder zag, en werd een ander.

Ik zag wat vóór mij werd gezien door velen:
de God van onze vader Abraham,
de God van Isaak, de God van Jakob,
die Israël het eerst heeft liefgehad,
is licht en levensbron voor alle volken,
wil alles zijn in allen. En ik dacht:
geen mens hoeft jood te worden om in geest en
waarheid om te gaan met deze God.

Ik zag het menskind, een slaaf gekruisigd,
een zaad gezaaid, gestorven - Jezus zag ik
zo levend als de God van Israël.
Hij blies op de verbondstrompet, beklom
de scheidsmuur die de wereld splijt. Na zeven
stoten stortte zij in; rondom zijn voeten
grafstenen, puin. De adem van zijn mond
waaide ze weg, alsof het pluisjes waren.

Ik zag ons aan één tafel, mannen, vrouwen,
zacht, ongesluierd, zonder schele ogen,
knechten en heren, en geen eerste plaatsen.
En allen dronken uit één zelfde beker.
Ik zag, God zal het mij ten goede houden,
wat nog niet is: zijn geest die velen tot
één lichaam maakt, één mensheid nieuw geboren,
messias-lichaam, aan de dood voorbij.

Ach christenheid, twijg bijna afgestorven
aan diepgewortelde stam jodendom,
heb ik je met mijn volgestouwde brieven
verward, verwilderd zelfs: laat mij dan rusten.
Herneem de Schrift van Mozes, leer te gaan
de weg van de profeten, luister naar je
meest eigen zegsman Jezus, vol genade
en waarheid leerde hij de Naam van God.

Wie bij mij zweert, heeft mij verkeerd begrepen.

**4. Agenda van toespraken in de Amsterdamse
Studentenekklesia (tot Pasen 2003). Plaats: De Rode
Hoed, Keizersgracht 96, Amsterdam; aanvang 11.00 uur**

*N.B. : De thema's van de toespraken die niet over de Handelingen der
Apostelen gaan, zijn voor zover bekend en onder voorbehoud vermeld.*

22 september	Handelingen 1: begin van het verhaal <i>Alex van Heusden</i>
29 september	<i>Huub Oosterhuis</i>
6 oktober	Handelingen 2: Pinksteren-Petrus <i>Ton Honig</i>
13 oktober	Handelingen 3-4: Jeruzalem <i>Kees Kok</i>
20 oktober	Handelingen 5: Ananias-Gamliël <i>Alex van Ligten</i>
27 oktober	<i>nog onbekend</i>
3 november	<i>Hester Smits</i>
10 november	Handelingen 6-7: Stefanos <i>Alex van Heusden</i>
17 november	Handelingen 8-9: Sja'oel <i>Alex van Ligten</i>
24 november	Handelingen 10-11: Cornelius <i>Kees Kok</i>
1 december	<i>Bettine Siertsema</i>
8 december	<i>Ton Honig</i> - Messiasverwachting
15 december	<i>Huub Oosterhuis</i> - Chanoeka
22 december	Handelingen 12: Jakobus-Petrus-Herodes <i>Alex van Ligten</i>
24 december	<i>Huub Oosterhuis</i> - de avond voor Kerstmis
29 december	<i>Huub Oosterhuis</i>
5 januari	<i>Albert van den Heuvel</i>
12 januari	Handelingen 13-14: Antiochië <i>Kees Kok</i>
19 januari	Handelingen 15: de vergadering <i>Alex van Heusden</i>
26 januari	<i>Huub Oosterhuis</i> - Brief aan de Galaten
2 februari	Handelingen 16: Macedonië <i>Alex van Ligten</i>
9 februari	Handelingen 17: Aresheuvel <i>Ton Honig</i>
16 februari	Handelingen 18: Korinte <i>Alex van Heusden</i>
23 februari	Handelingen 19: Efese <i>Kees Kok</i>
2 maart	<i>Huub Oosterhuis</i>
9 maart	<i>Bettine Siertsema</i>
16 maart	Handelingen 20: Eutuchos in vensterbank <i>Justine Aalders</i>
23 maart	Handelingen 21-22: geding in Jeruzalem <i>Kees Kok</i>
30 maart	Handelingen 23-26: Felix-Festus-Agrippa <i>Alex van Ligten</i>
6 april	Handelingen 27-28: Rome <i>Alex van Heusden</i>
13 april	<i>Rinse Reeling Brouwer</i>
20 april	<i>Huub Oosterhuis</i> – Pasen

'Groter dan ons hart'

**Studiedag over de liedteksten van Huub
Oosterhuis**

Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit

'Groter dan ons hart', 'de steppe zal bloeien', 'de vleugels van een lied', 'een schoot van ontferming', 'in tastend geloof', 'klankresten van een onvoltooid verhaal'...

Voor veel mensen in Nederland en daarbuiten zijn de liedteksten van Huub Oosterhuis een onmisbaar ingrediënt van de liturgie geworden.

Op de dies natalis van de VU, 18 oktober a.s., zal Huub Oosterhuis een eredoctoraat in de theologie ontvangen wegens zijn verdiensten op het gebied van de liturgievernieuwing en de oecumenische liedcultuur. Naar aanleiding daarvan organiseert het Bezinningscentrum i.s.m. VU-Podium een studiedag rond de liturgische teksten van de aanstaande eredoctor, waarbij de aandacht speciaal uitgaat naar de gezongen (tafel)gebeden.

In de eerste lezing gaat drs. Bettine Siertsema, studierepresentant van het Bezinningscentrum, in op de redenen waarom het werk van Oosterhuis door bepaalde groepen zo gewaardeerd wordt. Prof. dr. Anton Vernooij, priester en hoogleraar Liturgische muziek aan de Theologische Faculteit Tilburg, stelt de vraag wat het eigene is van het gezongen gebed ten opzichte van het gesproken gebed. Vervolgens bespreekt drs. Ko Schuurmans, liturgist en directeur van het Diocesaan Pastoraal Centrum in Haarlem, de liedtekst 'Groter dan ons hart'. In de middag gaat dr. Herman Wiersinga in op een tafelgebed, gelegd naast het klassieke avondmaalsformulier. Huub Oosterhuis zal reageren op wat er in de lezingen te berde is gebracht.

Tussen de lezingen door worden liederen gezongen door en met het koor van Amsterdamse Studentenekklesia onder leiding van Tom Löwenthal, begeleid door Heni Heuvelmans, en het geheel wordt besloten met een liturgische viering, waaraan ook wordt meegewerkt door danseres-theologe Riëtte Beurmanjer. Er is een expositie van schilderijen van Jaap Gorter, gemaakt bij de teksten van de cd *De steppe zal bloeien*.

Datum zaterdag 12 oktober 2002

Tijd 10.00 - 16.15 uur

Plaats Auditorium Vrije Universiteit

Toegang: 24 euro (incl. lunch)

Informatie tel. 020-4445674 (e-mail:
b.siertsema@dienst.vu.nl)

Opgave VU-Podium, tel. 020-4449292,
e-mail: vupodium@dienst.vu.nl

Op zaterdag is het parkeren in de omgeving van de VU gratis.

WESTFRIESE EKKLESIA 2002-2003

Tien diensten in Wognum

Ook in het nieuwe seizoen is er weer een maandelijks dienst van de Westfriese Ekklesia. De diensten worden dit jaar niet gehouden in de Hoornse Oosterkerk, maar in de **Nederlands Hervormde kerk van Wognum**, waar ze in 1999 begonnen zijn.

Voorganger is Hanneke van Vliet. De zang wordt verzorgd door het koor van de Westfriese Ekklesia o.l.v. Luc Löwenthal. Piano: Godfried Jansen.
De diensten beginnen om 11.30 uur

Agenda

(15 september: Alex van Heusden)
20 oktober 2002: Henk Baars
17 november: Alex van Heusden
15 december: Bettine Siertsema
19 januari 2003: Ton Honig
16 februari: Kees Kok
16 maart: Alex van Heusden
20 april (Pasen): Alex van Heusden
18 mei: Kees Kok
15 juni: Hester Smits

NIEUWE PARTITUUR *Tom Löwenthal*

'Dat wij leven' teksten *Huib Oosterhuis*

Vijf liturgische liederen en twee tafelgebeden voor vierstemmig gemengd koor, solostemmen, gemeente, piano (en orgel) en overige instrumenten (ad libitum)

Deze omvangrijke bundel (80 blz., prijs 35.euro) bevat de volgende titels, alle te beluisteren op de CD *Die mij droeg*.

1. Kyrielied
2. Geschreven staat uw Naam
3. Er schreeuwt een mens
4. Het was een nacht
5. Moge ons voor waar verschijnen
6. Tafelgebed 'Tot zegen'
7. Tafelgebed 'Dat wij leven'

'Nieuw lied en oud verhaal' **LITURGISCHE LIEDDAG**

19 OKTOBER 2002 – DOMINICUSKERK, Spuistraat 12 Amsterdam:

Nieuwe Lieder – ingestudeerd

Huib Oosterhuis – een bundel opstellen aangeboden

Het Lied van de aarde – twee uitvoeringen

Nieuwe liederen – 'Aandachtig Liedboek'

Op zaterdag 19 oktober a.s. zal er weer een lieddag plaatsvinden. Op deze dag zullen, naast een aantal oude, een serie nieuwe liederen ingestudeerd worden die nog deze zomer gecomponeerd zijn met het oog op het in januari 2003 te verschijnen *Aandachtig Liedboek*, de eerste vaste bundel met Oosterhuis-gezangen, opvolger van de losbladige bundel *Liturgische Gezangen (I en II)*. Antoine Oomen en Tom Löwenthal componeerden onder andere een serie *acclamaties* korte gezangen die op verschillende plekken in de liturgie inzetbaar zijn (een- en meerstemmig). Kees Kok zal iets over de aard en de samenstelling van die bundel vertellen.

Dirigent: Tom Löwenthal; piano/orgel: Henri Henvelmans

Zoals gewoonlijk zal er op de lieddag een boekentafel staan met CD's, boeken en enkele partituren, waaronder de lang verbeide partituur met de nog niet eerder uitgegeven liederen van Tom Löwenthal van de CD *Die mij droeg*, getiteld: *Dat wij leven*, (80 blz. Prijs Euro 32.50).

Eredocoraat – Een bundel opstellen

Op 18 oktober zal Huib Oosterhuis een eredocoraat in de theologie aan de Vrije Universiteit in ontvangst nemen. Tijdens de lieddag (ca. 15.00 uur) zal een bundel opstellen over zijn liederen aan hem worden overhandigd.

Het Lied van de aarde *Tekst: Huib Oosterhuis; muziek: Tom Löwenthal*

De lieddag zal worden afgesloten met een uitvoering van het *Lied van de aarde*. Die uitvoering zal 's avonds worden herhaald. Er zullen opnamen worden gemaakt die hopelijk zullen leiden tot een CD. (De vorige opname is helaas mislukt door stroomstoringen en andere technische tegenslagen). Op het programma zal een bon worden afgedrukt, waarmee u de CD met korting kunt kopen of bestellen.

Het Lied van de aarde (1986) is een leerdicht. Het draait om de vraag waarom de mens niet aan zijn opdracht en bestemming beantwoordt, aan zijn geschapen-zijn naar Gods beeld en gelijkenis. In een rollenspel komen aan het woord, afzonderlijk of in koor, mannen, vrouwen, bijbelse profeten, gelovigen en ongelovigen. Zo is er de realist die nergens in gelooft en die met God en zijn gelovigen (groot koor) in discussie gaat. 'Alle teksten worden gezongen, de tekst van God door een sopraan,' schreef Oosterhuis voor. En zo geschiedde. Het werd in 1988/1989 in opdracht van het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit van Amsterdam op muziek gezet door Tom Löwenthal, voor groot koor, orkest en solisten; de stem van God voor sopraan.

Door gebruik te maken van de meest uiteenlopende muzikale stijlen –van gregoriaans tot bossa nova -, heeft Löwenthal goed de verschillende rollen, emoties en stemmingen weten te treffen.

Het Lied van de aarde is sinds 1989 tientallen malen uitgevoerd, nog het meest in Vlaanderen, door koren en orkesten van verschillende grootte onder de bezielende leiding van Geert Hendrix. Bij de uitvoering in de Dominicus zingt zijn oratoriumkoor *Helikon*. God wordt als vanouds vertolkt door Danny van Hoof.

Het zal op 19 oktober waarschijnlijk gaan om voorlopig de laatste uitvoeringen in Nederland. Er zijn wel plannen voor een Duitse versie in Dortmund en wellicht op de Oekumenische Kirchentag in Berlijn, mei 2003.

Hoort, zegt het voort.

Programma

10.00 uur: Kerk open, koffie en thee verkrijgbaar

10.30 uur: Aanvang van het programma, Eerste lied

10.35-10.45 uur: Korte inleiding door Kees Kok over de nieuwe liedbundel *Aandachtig Liedboek*

10.45-12.30 uur: Nieuwe liederen ingestudeerd

12.30-13.30 uur: Lunchpauze, koffie en thee verkrijgbaar

13.30-15.10 uur: Nieuwe liederen ingestudeerd

15.10-15.30 uur: Presentatie bundel opstellen over de liederen van Huib Oosterhuis

15.30-16.30 uur: Pauze, inrichting van de ruimte voor het *Lied van de aarde*

16.30-17.30 uur: Uitvoering van het *Lied van de aarde*

20.00-21.00 uur: Herhaling van het *Lied van de aarde*

*** Kosten deelname lieddag: 10 euro**

**** Lied van de aarde 5 euro**

***** Lieddag, inclusief Lied van de aarde: 13.50 euro**

Opgave deelname vóór 12 oktober aan het secretariaat van de Stichting Leerhuis & Liturgie, Postbus 17268, 1001 JG Amsterdam, tel. 020-6256940; of via e-mail: leerhuis@leerhuisenliturgie.nl